



עמק רפאים הלך לאיבוד בַּקָּעָה

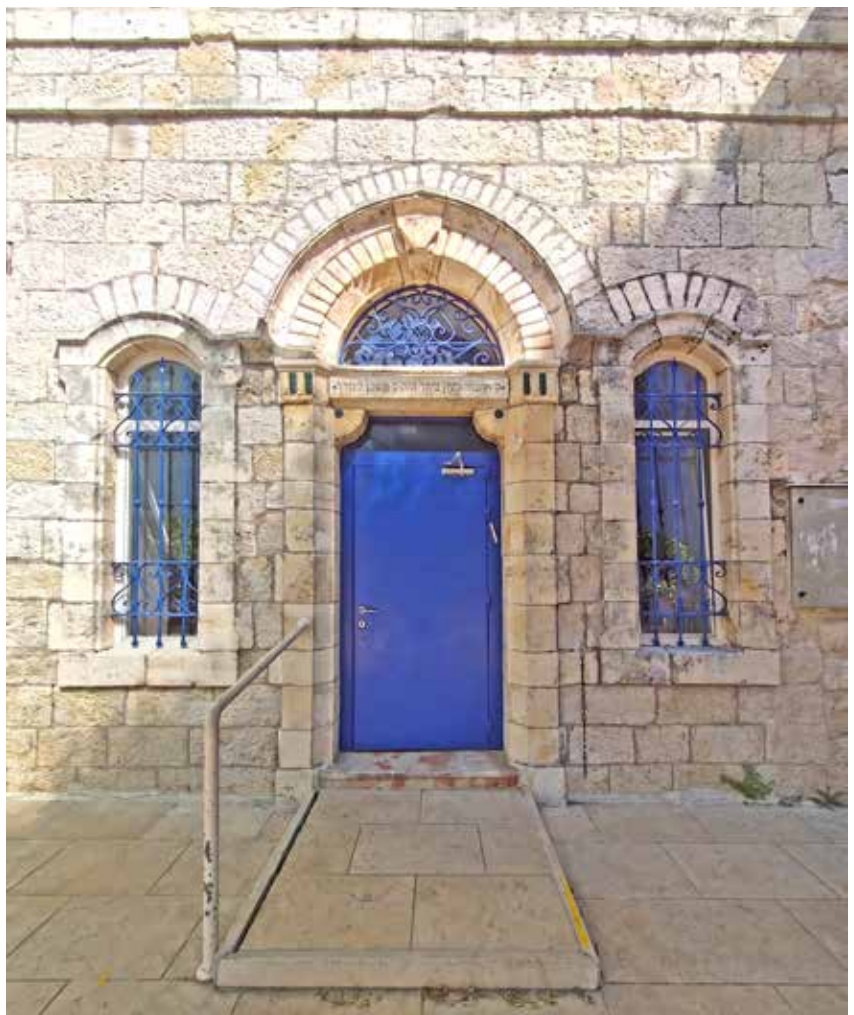
לא תמיד ממהרים לשאול שאלות בירושלים. אולי משום כך איש לא ייחס במשך עשרות שנים חשיבות לשמו המשונה של בית הכנסת עמק רפאים, לחלון הגדול שברצפתו או למגירה המסתורית שבארון הקודש. החיפוש אחר תשובות פיזר את הערפל מעל תעלומות המקום



איפה בירושלים? בית הכנסת עמק רפאים, שכונת בַּקָּעָה

א קני ירושלים למודי התלאות הבינו כבר מזמן שלא על כל דבר צריך לשאול שאלות. כך למשל אף אחד לא שואל בירושלים למה ההוא ששם משפחתו אשכנזי בכלל אינו אשכנזי, או איך ייתכן כי זה שנקרא צרפתי ממש אינו צרפתי. איש גם לא תוהה למה קפה הלל כבר לא ברחוב הלל, ותכלס, כמה פרחים כבר יש בשער הפרחים? אולי זו הסיבה שיושביו שכונת בַּקָּעָה – ששמה הרשמי הוא גאולים – סיגלו לעצמם מנהג לחלוף באדישות על פני השלט "בית הכנסת עמק רפאים" שברחוב יעל 4, בלי לתהות מה הקשר בין בית הכנסת שלהם הניצב בגובה העיר לעמק רפאים שנמצא בכלל למטה

תודה למוטי קהת, ממתפללי בית הכנסת, על הסיוע בכתיבת המדור.



שוכן דווקא בנקודה גבוהה
בירושלים ולא בבקעה או בעמק.
חזית בית הכנסת עמק רפאים
צילום: תמר הירדני

נראה שהעולים החדשים שמילאו את השכונה אחרי המלחמה הנציחו באשמת המפה את הטעות בשם בית הכנסת

תעלומותיו המסקרנות של בית הכנסת
עמק רפאים.

מי הזיז את עמק רפאים?

נתחיל בשם התלוש ממקומו – עמק
רפאים – המנציח את העמק היפה
בין הרים ושדות השוכן במקום אחר
בירושלים. שמה הערבי של שכונת
בקעה מטעה רבים לחשוב כי היא שוכנת
בבקעה, אך פירוש המלה הוא בסך הכול
שדה חקלאי פתוח (ראו מילון 02).
למעשה, בקעה שוכנת בנקודה רמה למדי
בירושלים, לאורך קו פרשת המים הארצי
(ראו מעורב ירושלמי עם תוספות). מה
לה אם כן ולעמק רפאים? מי שפתרה את
החידה הייתה רננה, בתו של אחד מבכירי
בית הכנסת שטרם נדבקה באדישות
הירושלמית הידועה. במשך שנים היא
חקרה ובדקה, עד שגילתה מפה משורטטת

במושבה הגרמנית. רבים מבאי בית הכנסת
גם חולפים על פני חלון הזכוכית הקבוע
ברצפת החצר בלי לשאול מה בעצם קורה
שם מתחת לסוליות נעליהם, ורובם גם לא
שמים לב שהם נכנסים אל אולם התפילה
דרך חלון כפול שנפרץ. לא תאמינו,
אבל אפילו הגבאי אינו מרים גבה על כך
שבתחתית ארון הקודש היפהפה של בית
הכנסת משובצת מגרת גרביים, ולא תוהה
מה פשר העיטור המסתורי המקיף את
דלתותיו.

נטייתנו הטבעית הייתה להשאיר
את העניינים באדישותם המבורכת,
המבטיחה שלווה נפש בעיר הקודש, אך
שמועות מספרות שבין קוראינו מצוי
גם מבחר של לא ירושלמים הנוטים
לדרוש תשובות. למען שלום בית, וכדי
שלא תשתעממו בדקות ההמתנה שבין
מנחה לערבית, נפנינו לפתור את שלל



ביד מ-1948, ובה שלל פדיחות לשוניות כמו תלביה וממילה. במפה הזו תקע משיהו את המלים "עמק רפאים" באותיות ענק ובזווית שגויה לגמרי לאורך שכונת בקעה, ואוי לה לאותה בושה. נראה אם כן שהעולים החדשים שמילאו את השכונה אחרי המלחמה הנציחו באשמת המפה את הטעות בשם בית הכנסת שנפתח ב-1949 באחד הבתים הערביים הנטושים. המייסדים הנרגשים – רובם אשכנזים ניצולי שואה – השקיעו מאמץ אדירים להתאים את המבנה לצורכי בית הכנסת, מה שהתגלה כאתגר רציני בהתחשב בכך שבאחד החדרים כבר גר אז זוג זקנים שפלש לבית שתי דקות לפנייהם. אתגר נוסף היה האדריכלות: דלת הברזל הראשית התעקשה בחוצפתה לעמוד באמצע החזית הפונה לחצר הקדמית, באופן שאמנם שירת נאמנה את הסימטריה החיננית של הבית, אך היה סיוט לגבאים שביקשו לשבץ את עזרת הנשים במיקום הגיוני. התוצאה הייתה קונסטלציה קומית שבה עזרת הנשים נדחקה לחדר קדמי קטן, ומולה בחדר פרטי ניסו שני זקנים לנהל שגרת חיים נורמלית לצלילי תקיעות שופר ועלינו לשבח. לזכותם של השניים ייאמר שהם לקחו את העניין ברוח טובה, ואף אפשרו לנשים להתרווח אצלם בימי הדוחק הנוראים של הימים הנוראים.

מתחת לבלטות

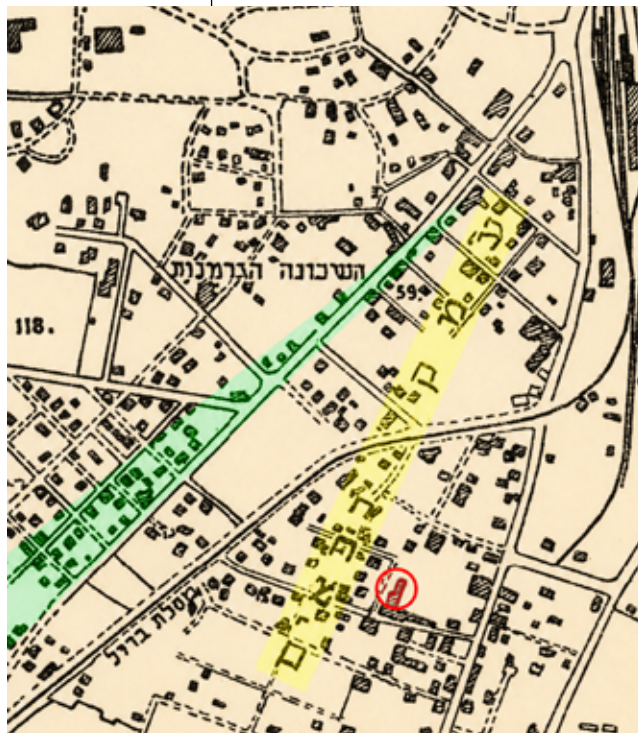
זכורים לטוב במיוחד הימים הנוראים הראשונים של בית הכנסת בסוף שנת תש"ט (1949), כאשר החליטו הגבאים לבצע רמונט רציני במבנה כדי למקסם את הקיבולת לקהל הגדול שצפוי היה להגיע. לצורך כך הם הזיזו קירות, סילקו גרוטאות וגררו כיסאות מן הגורן ומן היקב המטאפוריים של שכונת העולים

מילון 02

בקעה

המלה הערבית בקעה אינה מקבילה למונח הטופוגרפי העברי בקעה, אלא משמרת מונח שמי עתיק שפירושו שדה חקלאי פתוח. משמעות זו מהדהדת פה ושם אצל חז"לנו, כמו למשל בתלמוד הבבלי שבו דנים באדם "המוכר לחברו שדה בבקעה גדולה" (בבא בתרא סא ע"ב), כשהכוונה היא לשטח חקלאי ללא קשר למיקומו הטופוגרפי. במקום אחר דנים חכמים במבוי הפונה לבקעה במובן של כרמלית, כלומר שדה פתוח שאינו מגודר (עירובין ז ע"א). שמה של בקעה הירושלמית נזכר בכתביו של הגאוגרף המוסלמי מוג'יר אדין במאה ה-15, המתאר את העורף החקלאי של עיר הקודש:

ומחוץ לירושלים מכל עבר כרמים וגנים נושאי פרי, ענבים, תאנים ותפוחים. והמקום היותר יפה הוא נגבה מערבה לירושלים אשר יקראו לו אל־בקעה. אותו הקדיש המלך צלאח אדין להנזירים אשר בח'נקה (רות קרק ושמעון לנדמן), "היציאה המוסלמית מחוץ לחומות ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית", 'פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש – ספר זיכרון ליעקב הרצוג' בעריכת אלי שאלתיאל, עמ' 177).



נראה כי טעות קרטוגרפית העניקה לבית הכנסת את שמו. מפת ירושלים מ-1948 שבה נכתב עמק רפאים באזור בקעה, ולא במקומו הנכון המסומן בירוק. בית הכנסת מסומן בעיגול אופק המפות ע"ש ערן לאור, הספרייה הלאומית



שוכן במבנה ערבי בעל קמרונות גדולים וריצוף מקורי. חזלל בית הכנסת צילום: תמר הירדני

ההפתעה הגדולה לא חיכתה על הגבעה אלא דווקא מתחת לרצפת בית הכנסת. גרם מדרגות נסתר הוביל אל קומת מרתף ענקית

שעזב עם משפחתו את ירושלים הוא טמן את כל הרהיטים במרתף בתקווה לחזור מתישהו, מה שעדיין לא קרה. המתפללים פחות התעניינו בגומי קרפ, אבל עפו על הכיסאות והספות שנפלו עליהם משמים – או מבטן האדמה – בדיוק לפני החגים. המשטרה העבירה את כל שאר הציוד למחסני האפוסטרופוס לנכסי נפקדים, אך השאירה לקהילה את ארון הבגדים הכבד של אבר-ראס שעמד עדיין במקומו בקצה מסדרון צר למעלה. הארון המפואר היה יצירת אמנות מעץ מלא בעבודה דמשקאית עם שיבוצי עץ מרהיבים, ולכן הוא שודרג במהרה למעמד שכלל לא פילל לו בימי בחרותו – הוא הפך לארון קודש הניצב עד היום בגאווה בחזית בית הכנסת.

הדלה. זקני הקהילה מתארים עד היום עם פלורסנטים בעיניים כיצד טיפסו בחדווה אל ראש הגבעה ופירקו ספסלי ברזל חלודים מאוטומובילים צבאיים ישנים במחנה אלנבי. אבל ההפתעה הגדולה לא חיכתה על הגבעה אלא דווקא מתחת לרצפת בית הכנסת. גרם מדרגות נסתר שהתגלה לפתע הוביל אל קומת מרתף ענקית ועמוסת כל טוב:

1,200 זוגות נעליים חדשות, 4 תנורי נפט, ארגז מלא חלקי גומי קרפ, כמות גדולה של עורות, 17 כיסאות, 3 כורסאות שולחן, 2 מכונות תפירה, 11 מזרונים, 23 שמיכות, 3 שטיחים פריסיים, 2 ספות חדישות ו-27 זוגות מגפי עור נמצאו אתמול בחיפוש של המשטרה במרתף אחד הבתים הנטושים בשכונת בקעה בירושלים. באותו בית בקומה העליונה נמצא עתה בית כנסת ("מחסן סחורות גדול נתגלה בירושלים במרתף נטוש", 'הצפה', י"ד בתשרי תש"י, 7.10.1949, עמ' 8).

התחקיר שנערך בעקבות הממצא שבמרתף העלה כי בבית גר לפני המלחמה ערבי אמיד בשם מחמוד אבר-ראס והוא ניהל בו גם מפעל לנעליים. נראה כי לפני

קו פרשת המים הארצי - הדילמה של הטיפה

קו פרשת המים הוא קו גובה גאוגרפי רציף המחבר שרשרת פסגות מהחרמון ועד אילת. הקטע של הקו הזה הוא שכל טיפת גשם שיורדת עליו חייבת לבחור אם מתחשק לה לזרום מערבה למשחק מטקות בחוף הים של תל אביב, או להתגלגל מזרחה לספא של בוש ופוספטים בים המלח. קו פרשת המים חוצה את ירושלים באלכסון, והאתר המפורסם ביותר שיושב עליו הוא שוק מחנה יהודה. שם, בהתאם לטופוגרפיה, תוכלו לבחור אם לשתות לימונדה במערב, או לחטוף בורקס טורקי במזרח.





בטקס חגיגי הוכנסו אליו שלושה ספרי תורה קטנים שהניצולים חילצו מאירופה הבווערת. לימים פינק משרד הדתות את בית הכנסת בספר תורה גדול שהיה אף הוא אוד מוצל מאש.

בניחוח דמשקאי

ברבות השנים גייסה הקהילה הון לא קטן כדי להגדיל את ארון הקודש לרווחת ספרי התורה שנדחקו בו. שוליים מעוגלים וארוכים מעץ מלא הורכבו משני צדיו של הארון, וראשו זכה לציץ מוזהב בסגנון הכהן הגדול לתפארת ירושלים. הדבר היחיד שטרם זכה לשימוש בכל היצירה המרשימה הזו הוא מגרת הגרביים היפהפייה של מחמוד העומדת כבר שנים בתחתית ארון הקודש ותוהה מה לעזאזל קרה. מה שמפליא בכל הסיפור הוא העובדה שאיש מהמתפללים לא שם לב שעיתור כפיסי העץ משובב הנפש המקיף את דלתות הארון המקוריות הוא דגם מוכר למדי באמנות הדמשקאית של תבנית הכעבה שבסעודיה. נראה שבית הכנסת עמק רפאים מחזיק בשיא יוצא

דופן כבית התפילה היהודי היחיד בעולם שחי בשלווה ירושלמית סטואית עם עיטור מוסלמי אותנטי.

המרתף עצמו כמעט שקע בתהום הנשייה, עד שיום אחד ביצעו השכנים, פרופ' אבינועם רוזנק ואשתו האמנית בתיה, שיפוץ מקיף בבית וחשפו פתאום מתחת לריצוף גרם מדרגות נסתר. כשירדו למטה הם גילו שיש להם מרתף, ושהוא חלק מהחלל שמתחת לבית הכנסת. לאחר דיונים, הסכמות ושכנות טובה הם הפכו את המקום לסטודיו, ואף התקינו לו חלון תקרה גדול עם זכוכית משוריינת לצורך אור טבעי. זהו החלון המצוי ברצפה הצמודה לפתח הכניסה שבקדמת בית הכנסת, ולכן אם קפצתם להשלים מניין, אנא נופפו בדרך לבתיה שבטח יוצרת שם למטה משהו חדש ומלהיב.

מומלץ להיכנס לאתר בית כנסת עמק רפאים במרשתת, שבו מצוי מידע רב על תולדותיו, על מקימיו, על הקהילה בכלל – שבה חבר בין השאר גם חתן פרס נובל פרופ' ישראל אומן – ועל הברית עם ההריג שתתקיים בשבת הקרובה. לא תבואו? □

ארון הבגדים שהוסב לארון קודש מעוטר בכפיסי עץ בתבנית הכעבה שבמכה צילום: תמר הירדי

צ'ק ליסט

לביקור שלכם בבית הכנסת עמק רפאים

✓ | **הצירים האבודים:** חפשו בפתח את הצירים המקוריים, התוהים לאן נעלמה הדלת ההיסטורית.

✓ | **הפסוק המסתורי:** פסוק חינוכי מספר תהלים ישקף אליכם מהמשקוף. האם הוא מסתיר כתובת ערבית?

✓ | **החלון שהפך לדלת:** פתח הכניסה המודרני נפרץ דרך חלון כפול ישירות לתוך החדר שבו הייתה פעם עזרת הנשים. צמד הקשתות שנותרו שם למעלה הן זכר לחורבן החלון המקורי.

✓ | **הקירות שנעלמו:** הכיפות היפהפיות בתוך בית הכנסת מגדירות את החללים המקוריים שהורכבו מארבעה חדרים מקבילים ומסדרון צר ביניהם. בין כל אלה היו פעם קירות אשר הוסרו והוחלפו בארבעה עמודי תמך חזקים המקיפים את הבימה.

✓ | **פאזל המרצפות:** חפשו ברצפה את הריצוף המקורי של מחמוד אבוראס, ונסו לזהות איפה נגמר הווינטג' ומתחיל הריצוף המודרני.

תמר הירדי דוקטורנטית במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר אילן, חוקרת ירושלים, מורת דרך וסופרת

